

Мала група школярів як соціально-педагогічне явище

Алексєєнко Т. Ф.
м. Київ

Малі групи є мікросистемами великих соціальних спільнот. А тому вивчення процесів, пов'язаних з їх формуванням і особливостями функціонування дозволить прогнозувати та пояснювати і більш широкі та глибокі соціальні процеси, які можуть відбуватися на макрорівні.

Актуальність дослідження малих груп школярів пояснюється їх великою кількістю і розмаїтістю, орієнтацію на різні цінності та інтереси і недостатнім їх вивченням. Значне місце серед них займають ті, що характеризуються деструктивними моделями поведінки. Виокремлення і вивчення мотивів і базових цінностей різноспрямованих малих груп, соціально-педагогічних умов їх формування матиме як теоретичне, так і практичне значення для розвитку соціальної педагогіки, теорії соціального виховання, особливо у контексті розв'язання завдань, пов'язаних з дослідженням феномену групової свідомості та взаємодії, соціальних установок і ціннісних орієнтацій, проблем групової діяльності, зміни колективістських норм поведінки і регулювання конфліктів, ідентифікацією особистості з групою.

Мала група школярів — невелика кількість безпосередньо контактуючих між собою учнів (ровесників або різного віку), які об'єднуються на основі спільних мотивів-потреб, інтересів, прагнуть до самоорганізації з метою спрямування своїх об'єднаних зусиль на досягнення спільних цілей, дотримуються певних норм групової поведінки, що відповідає їх уявленням про добро і зло та про необхідне і заборонене. Прикладами малих груп школярів є окремі класи учнів і мікро колективи, які утворюються всередині класу.

Малі групи школярів можна вважати соціально-педагогічним феноменом. Їх утворюють як учні, що мають спільні пізнавальні та творчі інтереси, так і ті, хто вже отримав у класі чи школі репутацію знехтуваних, шибеників, хуліганів. Взагалі малі групи школярів часто не передбачувані у своїй зовнішній і внутрішньогруповій поведінці. У них панують специфічні групові норми, за порушення яких накладаються санкції різної міри жорстокості — від ігнорування, бойкоту до фізичного покарання. Рі-

вень групової свідомості скеровує на непередбачувані вчинки, часто знаходиться на межі колективного самообдурювання, яке виявляється у викривленому відображенні мотивів та інтересів цієї групи чи її частини. Рольові очікування і система контролю за членами групи підтримують визначені певні зразки поведінки, впорядковують і регулюють міжособистісні стосунки, виконують функцію соціального контролю групи за діяльністю своїх членів. Специфічною є і групова комунікація. Досить часто ці характеристики малих груп потребують педагогічної корекції на засадах духовності та спрямування цих учнівських об'єднань на суспільно-ціннісні орієнтації. Така постановка питання є досить складною соціально-педагогічною проблемою.

Феномен малої групи достатньо опрацьований в межах соціальної психології і соціології. Однак з позиції педагогіки, зокрема соціальної педагогіки, ще не було здійснено аналізу причин поділу школярів на групи членства і референтні групи, мотивів-потреб їх утворення і тих базових соціальних цінностей, які покладаються в основу їх діяльності і динаміки розвитку. Між тим, їх розуміння може сприяти не тільки поліпшенню загального мікроклімату в школі і в міжособистісних взаєминах школярів, а й спрямуванню їх на конструктивні форми діяльності, підвищення рівня культури спілкування і формування ціннісних ставлень. Отже, проблема є актуальною як для теорії, так і для практики соціальної педагогіки.

Аналіз літературних джерел переконує, що малі групи досліджувались ще з 20–40-х років ХХ століття, в основному в англо-американській соціології і соціальній психології. У 50-х роках минулого століття значна увага приділялася вимірюванню групових параметрів, проте в основу покладалися параметри виключно психологічного і соціологічного контексту (Дж. К. Хемпфіл і У. М. Весті). Також у 40–50-х роках Р. Кеттел, на основі логіко-теоретичної й аналітико-факторної методології, зробив припущення, за якими характеристика будь-якої малої групи має складатися з вимірів у 3-х аспектах, а саме: спільності дій; внутрішньої структурованості (від аморфної до високоорганізо-

ваної) взаємовідносин між членами малої групи, розподілу функцій і ролей, владних повноважень; загальнолюдських рис.

На основі факторного аналізу ним виділялось 14 різновекторних параметрів, які у своїй сукупності розкривали характеристики малої групи і забезпечували про неї цілісне уявлення.

З 60-х років у педагогіці інтенсивно досліджувались формальні групи (піонерські, комсомольські, тимурівські та ін.), риси лідерів, їх роль у розвитку молодіжного руху і розбудові соціалізму. У таких дослідженнях, яких було виконано досить багато, прослідковується ідеологічне замовлення КПРС.

З 80-х років — у психології — динаміка групового лідерства та міжособистісна сумісність у малих групах і їх згуртованість (Р. Л. Кричевський, О. М. Дубовська, А. А. Кроник).

З 90-х років — дослідження вийшли на якісно новий рівень, в них представлено теоретико-методологічні проблеми дослідження малих груп з позиції соціології. З кінця 90-х — початку 2000 років особливу увагу дослідників, особливо у соціальній психології, привертає проблема зіткнення протилежних інтересів і шляхів подолання міжособистісних конфліктів, відповідно розробляється і новий науковий напрям досліджень — «Конфліктологія».

У науковій психологічній літературі представлені також дослідження, які стосуються шкільних класів. Вперше (ще у 60–70 рр. ХХ ст.) малі групи школярів стали об'єктом спеціального вивчення в Україні В. В. Киричуком. У 192 організованих колективах йому вдалося виявити 1131 мікроколектив. В основному — гомогенні, переважно — з 2–5 осіб.

Представлені також напрацювання щодо методів діагностики і методик формування класних колективів як психічних індивідуальностей (Ю. З. Гільбух, О. В. Киричук).

Отже, аналіз теоретичних джерел з різних галузей гуманітарного знання переконує в тому, що в цілому нині напрацьовані різні шляхи дослідження малих груп, зокрема:

— філософія пропонує методологію вивчення соціальних проблем малих груп і закономірності їх пізнання (Г. С. Антипіна, Е. Ільєнков, М. Рокич);

— психологія більше орієнтована на вивчення членів груп як окремих індивідів з їх психологічними особливостями, спрямованістю, темпераментом, характером, здібностями (Г. М. Андрєєва, І. Д. Бєх, Є. І. Головаха, К. Е. Данилюк, А. В. Петровський та ін.);

— соціальна психологія досліджує якість виконання соціальних ролей членами різних малих груп (Я. С. Коломинський, Н. П. Лукашевич, О. І. Пригожин);

— соціологія більшою мірою зосереджується на статусі групи і статусі та ролі особистості у малій групі, впливах макросередовища на малу групу, соціометричних методах вимірювання малих груп, особливостях молоді чи інших соціальних великих і малих груп як суб'єктів і об'єктів суспільних відносин (Н. Ф. Головатий, О. А. Донченко, А. М. Маковецький, Ж. Д. Малахова, І. О. Мартинюк, В. М. Огаренко, В. О. Тихонович, В. Т. Циба, О. О. Якуба та ін.);

— педагогіка вивчає можливості педагогічної організації групової діяльності, зокрема сімейної, шкільної, позашкільної, вуличної (А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський, А. Захаренко, Т. Ф. Алексеєнко, Ю. М. Жданович, І. Д. Зверєва, Т. Ю. Куниця, Р. А. Литвак, О. В. Литовченко, В. Г. Постовий, М. М. Шимановський та ін.).

Зміна соціальної ситуації розвитку особистості, набуття статусу учня, та, у міру дорослішання, зменшення фізичної залежності від батьків і скорочення часу, протягом якого дитина-школяр перебуває безпосередньо у сімейному оточенні, сприяє зростанню для неї ваги контактів з ровесниками, розширенню кількості соціальної взаємодії. У таких контактах послаблюється дитячий егоцентризм, зростає розуміння потреб, почуттів і мотивів інших людей.

Включення дитини у контакту групу шкільного колективу слугує певним рубежем, з якого її соціалізація відбувається більш прискореними темпами. Адже в умовах класного колективу чи колективу іншої шкільної групи кожен учень виступає, водночас, і як активний учасник подій, і як спостерігач, і як безпристрасний критик, що моделює його включення у реальне багатоаспектне соціальне життя та побуджує до його осмислення. Там постійно відбувається обмін знаннями, досвідом, соціальними ролями, що, в цілому, сприяє бурхливому розвитку пізнавальної активності, збагаченню соціального досвіду та засвоєнню різних моделей соціальної взаємодії.

Русійною силою колективотворення є спільна діяльність школярів, зокрема, навчальна, дозвілєва, ігрова, суспільно-корисна та інші, а локомотивом і джерелом розвитку групової свідомості стає внутрішній світ окремих учнів.

Спільна діяльність допомагає у саморозкритті кожного, створює умови для зближення на основі спільності поглядів, ставлень, почуттів, думок — це сприяє розвитку симпатії, різних видів спілкування, у ході яких відбувається процес взаємозбагачення. Однак в основу розвитку спільної діяльності і групування школярів не завжди покладаються ціннісні ставлення, ідеї суспільно-схвалювальної поведінки і прагнення до позитивних емоцій. У реаліях життя досить часто таке групування є одним із шляхів самоствердження і самореалізації, в тому числі і для тих школярів, особливо підліткового віку, які з різних причин мають непорозуміння з батьками, знехтуванні іншими авторитетними дорослими, ровесниками або їх певною частиною (а тому прагнуть у будь-який спосіб довести свою значимість), не отримали у сімейному вихованні позитивного досвіду і прикладів щодо самоствердження (особливо в асоціальних сім'ях), достатнього морально-етичного виховання і не мають чітких ціннісних орієнтацій. Як наслідок — такі школярі групуються у малі групи на основі певної актуальної і спільної для них проблеми, здебільшого з єдиною метою: довести всім, що вони заслуговують на увагу і повагу, і в різні способи своєї солідарної діяльності, навіть кримінальної, доводять це. Збиваючись у групи, діти-підлітки часто несуть загрозу для одиноких, запізнілих перехожих, немічних — тут спрацьовує не тільки набутий ними негативний соціальний досвід, а й відчуття сили натовпу, безкарність і байдужість до агресивної поведінки підлітків сторонніх дорослих. Жорстокість діти виявляють і по відношенню до молодших або слабкіших школярів, найближчих рідних, знайомих і незнайомих. Її мотивами можуть бути потреба в грошах, бажання продемонструвати свою силу, позбавитися опіки. Подібне може відбуватися і без усвідомлених мотивів, під впливом алкогольного чи наркотичного сп'яніння, що нині є результатом проведення беззмістовного дозвілля школярів.

Серед молоді шкільного віку зростає злочинність. Свідченням тому є кількість неповнолітніх, які за вчинені злочини відбувають покарання у виправно-виховних колоніях (в Україні станом на кінець 2008 року — більше 7 тис. таких осіб). Практично в кожній школі є учні, які знаходяться на обліку у Кримінальній службі для неповнолітніх. Саме ця категорія школярів, як правило, чинила протиправні дії у складі малих груп.

Школярі підліткового віку вирізняються безвідповідальною, ризикованою, небезпечною, ви-

кличною поведінкою, долучаються до шкідливих звичок, часто мають викривлене уявлення про цінності життя і намагаються їм слідувати, що в цілому несе загрозу не тільки їхньому здоров'ю, а й тим, хто поряд з ними. Значною мірою така поведінка зумовлена потребою самоствердження підлітків у різних сферах життя «як дорослих», але за своїми психофізичними можливостями і соціальним досвідом вони ще залишаються дітьми, що й створює основу для різних ризиків і розвитку девіантної поведінки.

У складній ситуації розвитку перебувають і старшокласники, які також переживають фазу переходу від дитинства до дорослості. Посилюються протиріччя розвитку, характерні для цього періоду: з одного боку потреба юнаків і юначок у визначенні власного місця у системі суспільних відносин, прагнення до самоствердження, самореалізації стимулюється соціальними процесами сучасного реального життя, з іншого — зіштовхуються з відсутністю розуміння, поваги з боку дорослих членів соціуму і відсутністю умов для їх повноцінної участі у дорослих справах.

Взагалі, на кожному етапі розвитку школяра — молодшого шкільного віку, підліткового чи юнацького — виникає актуальна сфера самореалізації. В її основі знаходяться потреби ствердження своєї зростаючої самостійності, дорослості, перевірки власних уявлень і переконань, відстоювання права на повагу з боку інших людей — батьків, ровесників, учителів.

Мотивація самоствердження активізує систему внутрішніх смислів. Спонукою до подолання труднощів різного характеру виступає мотив подолання труднощів, активність і творча самостійність школяра.

Ступінь включеності школярів у соціальну спільноту, насамперед учнівську, пов'язана з їх адекватністю щодо самосприйняття в системі відносин з ровесниками. Цьому сприяють вікові психофізіологічні властивості, які слугують основою здатності до активної участі у колективних справах чи справах на користь інших, та якість виконання соціальних ролей — ровесника, однокласника, друга тощо. Обмеженість соціального досвіду щодо можливостей успішної соціальної взаємодії долається школярами шляхом розширення контактів і кіл соціальної взаємодії, набутої поінформованості, розвитку необхідних навичок та умінь. Завдяки цьому не тільки розширюються можливості щодо успішної інтеграції в різні групи, а й відбувається формування їх соціальної компетентності.

Однак у шкільному колективі, колективі ровесників, досить яскраво проявляється конфлікт інтересів, бажань і рівнів досягнень. Вони спричинюють розшарування колективу на невеличкі групи, які по відношенню, скажімо, до більших малих груп (наприклад, класів, які певною мірою є формальними малими групами) виступають як мікрогрупи. Ці мікрогрупи можуть бути різними за величиною — від 2–3-х і більше учнів, різними за інтересами, різної міри згуртованості і з різними ціннісними орієнтаціями. Однак мікроклімат класу в першу чергу залежить саме від таких малих груп і тих неформальних лідерів, навколо яких вони гуртуються.

Малі групи школярів (як і будь-які інші малі групи) можуть бути референтними і не референтними. Референтні — ті, в яких знаходяться авторитетні для учня особи, на яких є бажання рівнятися і бути схожими, групові норми і цінності мають значимість, приваблюють цілі групової діяльності і моделі поведінки. Такі малі групи можна визначати як значиме коло спілкування. Нереферентними вважаються такі малі групи, психологія і поведінка яких учнем заперечуються або є для нього нецікавими.

У малих групах поведінка її членів і цілої групи є відображенням міжособистісних взаємин. Узагальненим показником згуртованості виступають структура та емоційність, через які розкриваються характер влади, особливості домінування і підкорення та симпатії/антипатії членів групи одне до одного. Як правило, саме в малих групах школярів поширені вживання ненормативної лексики, жаргонізмів, зухвалість манер, епатажність поведінки. Власна особистісна визначеність, прагнення бути неповторною особистістю не завжди можуть протистояти ціннісним орієнтаціям групи, що супроводжується відмовою від віри в істини здорового глузду, культури між особистісною взаємодією, комфортності у сприйнятті інформації тощо.

У шкільному віці стають актуальними такі якості, як товариськість, взаєморозуміння, вміння володіти собою, відвертість, сміливість, повага тощо, саме в малих групах школярі знаходять собі друзів з цими якостями. Окрім того, у малих групах школярі шукають і знаходять те, чого їм не вистачає у більш широкому спілкуванні чи у контактах з іншими людьми, а саме: довіри, інтимності спілкування, толерантного ставлення до їхніх вад і незапереч-

ного визнання здібностей, їхньої самості. Тому у пошуку референтних для себе малих груп школярі виявляють певну вибірковість, яка є компонентом ціннісного ставлення, що розгортається на етапах пошуку, оцінювання, вибору і проєкції.

Шкільний клас — формальна мала група, її класичний приклад, основна структурна одиниця школи, отже, не знаходиться у соціальному вакуумі (це первинна група, а вся сукупність учнів даної школи є вторинною (великою) групою). У кожному класі є ще кілька малих груп, які структурно входять до формальної групи, але мають ще й статус неформальної.

Кожна мала група школярів не є ізольованою, замкненою у власних кордонах, оскільки практично кожен її член — школяр — включений до ширшої системи соціальних зв'язків (шкільних, суспільних як суб'єкти шкільних і громадянських відносин). Проте не кожний клас і не кожна група мають ознаки справжнього колективу.

Основні характеристики малої групи школярів: контактність спілкування, його динамічність; спільність приміщення перебування.

Контактність спілкування породжує ряд соціальних феноменів, а саме: ціннісно-орієнтаційну єдність; еталонність; згуртованість; структурованість; можливе перетворення дифузної перших групи в тісно інтегрований колектив.

Кожна із цих характеристик потребує відслідковування у динаміці розвитку малих груп школярів з метою вчасного упередження негативних наслідків у поведінці. Таку можливість має шкільний соціальний педагог. Однак у ході такої діагностичної і превентивної роботи йому завжди варто дотримуватись принципової позиції щодо необхідності дотримання етичних норм: він не повинен грубо втручатися у сферу групового життя дітей, моралізувати, нав'язувати свої еталони — це може викликати протидію з боку групи чи її окремих членів і сформуванню недовіри до педагога і його професійних здібностей.

У здійсненні наукового соціально-педагогічного дослідження необхідно дотримуватись позиції про те, що мала група школярів не є ізольованою, а функціонує на фоні більш широкого соціального контексту, а саме шкільного середовища (класу, школи), тому їх аналіз необхідно здійснювати у взаємозв'язку.

Результатом проведення такої науково-дослідної роботи може стати забезпечення соці-

альних педагогів діагностичними методиками оцінки розвитку малих груп школярів, їх ціннісних орієнтацій; педагогічно-доцільним змістом і методами організації групової діяльності на принципах проживання ціннісних ставлень,

діалогової взаємодії, підтримки суспільно-схвалювальної поведінки і позитивних емоційних взаємин у ситуаціях вибору, усвідомлення соціальних цінностей і ролей на основі вироблених соціальних позицій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г. М. Принципы исследования межличностного восприятия в условиях совместной групповой деятельности / Андреева Г. М., Донцов А. И., Хараш А. И.— М.: Изд-во МГУ, 1981.— 341 с.
2. Гільбух Ю. З. Шкільний клас: як пізнавати й виховувати його душу / Ю. З. Гільбух, О. В. Киричук.— К.: НВЦ «Перспектива», 1996.— 208 с.
3. Головатый Н. Ф. Социология молодежи / Головатый Н. Ф.— К.: МАУП, 1999.— 224 с.
4. Головаха Є. І. Структура групової діяльності: соціально-психологічний аналіз / Головаха Є. І.— К.: Наукова думка, 1982.— 139 с.
5. Журавлев А. Л. Социальная психология личности и малых групп: некоторые итоги исследования / А. Л. Журавлев // Психологический журнал.— 1993.— № 1.— С. 24–35.
6. Коломинский Я. С. Психология взаимоотношений в малых группах / Я. С. Коломинский.— Минск: БГУ, 1976.— 350 с.
7. Огаренко В. М. Соціологія малих груп / В. М. Огаренко, Ж. Д. Малахова.— К.: Центр навчальної літератури, 2005.— 292 с.

АНОТАЦІЯ

У статті подано характеристики малої соціальної групи школярів, розглянуто особливості її впливу на формування особистості.

АННОТАЦИЯ

В статье представлены характеристики малой социальной группы школьников, рассмотрены особенности ее влияния на формирование личности.